

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

CDA moet voortouw nemen in debat over morele herbronning

Existentiële onzekerheid lijkt de maatschappelijke verhoudingen opnieuw onder druk te zetten. Als deze zich laat definiëren als een nieuwe sociale kwestie, hebben politici in de christelijk-sociale traditie goud in handen. Daarin is immers een integrale visie op de problematiek voorhanden, die een voorsprong geeft op de opvattingen van liberalisme en socialisme die te zeer op vrijheid en economie zijn gefixeerd. Net als destijds betekent dit dat politici actief op zoek moeten naar manieren om de positie van zwakkeren in het democratisch debat — zowel nieuwkomers als existentieel onzekere autochtonen — te versterken. Maar echt zelf deelnemen aan het hevige debat dat gaande is, doet het CDA zelden tot nooit. Dat is jammer, want het CDA heeft traditie genoeg om de broodnodige botsende en schurende bijdrage aan morele verheffing van burgers en de integratie van nieuwkomers te leveren.

---

door Koert van Bekkum

Adjunct-hoofdredacteur Nederlands Dagblad.

EEN NIEUWE SOCIALE KWESTIE

Grote politieke groeperingen in West-Europa hebben moeite hun vanouds vaste aandeel in het electoraat vast te houden. Werd het politieke speelveld decennialang bepaald door de zogenoemde democratische klassenstrijd, nu hebben partijen in het midden te maken met nieuwe verhoudingen. De onderklasse stemt niet langer links en bepaalde delen van de bovenklasse niet langer rechts. Terwijl ogenschijnlijk slechts weinigen profiteren van de globalisering en het op veel terreinen doorgevoerde neoliberale markt-

denken, wordt de arbeidsmarkt gaandeweg flexibeler en spinnen politici op de linker- en rechterflank garen bij zorgen over het behoud van de verzorgingsstaat en angst voor de gevolgen van immigratie.

Een recent debat binnen de PvdA laat zien hoe complex het fenomeen is dat zich voltrekt. Een paar weken voor zijn plotselinge overlijden definiëerde Thijs Wöltgens het probleem in een fraai essay als ‘het verdwijnende midden’. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog groeit de onderklasse weer. De middenklasse maakt nauwelijks kans op verdere emancipatie. Vertrouwde zekerheden als vaste baan, eigen huis en goed pensioen komen op losse schroeven te staan. Geen wonder dat de middenklasse onzeker is en het humeur van de samenleving negatief kleurt. Bied deze groep veiligheid en perspectief door je opnieuw te richten op het vraagstuk van de verdeling, en kwesties als de boerka en het hoofddoekje verdwijnen als sneeuw voor de zon, aldus Wöltgens.¹ Critici wierpen Wöltgens CBS-cijfers

voor de voeten waaruit blijkt dat het aandeel van de middelbare beroepsbevolking tussen 1996 en 2006 minder dan één procent daalde, terwijl het aandeel van lagere beroepen twee procent afnam.² En op het PvdA-partijcongres herhaalde partijleider Wouter Bos nog eens zijn eerdere stelling dat de grootste uitdaging op het gebied van de

Culturele en religieuze factoren laten zich niet wegdrücken in de zoektocht naar een verklaring van maatschappelijke onrust

solidariteit niet ligt in de sociale zekerheid, maar in het integratievraagstuk. Bos sprak zelfs over integratie als de nieuwe sociale kwestie.³

Dit debat laat zien hoe de PvdA worstelt met de vraag naar de actuele betekenis van haar eigen sociaaldemocratische visie op de werkelijkheid. Maar het toont ook aan dat culturele en religieuze factoren zich niet laten wegdrücken in de zoektocht naar een verklaring van maatschappelijke onrust en de voorkeur voor politieke extremen. Een zelfde conclusie dringt zich op uit sociaalwetenschappelijke studies naar de opkomst van radicalere rechtse partijen in West-Europa. Ongeveer tien procent van het electoraat in deze regio voelt zich tot rechts-extremistische ideeën aangetrokken. Desondanks boekten nieuwe rechtse bewegingen die zich enerzijds distantiëren van racisme en fascisme, maar anderzijds toch buitengewoon kritisch zijn over ‘vreemde’ elementen in de samenleving, de laatste jaren bij verkiezingen in Frankrijk, Oostenrijk, België, Denemarken en Nederland menige overwinning.⁴ Dit kan te maken hebben met het feit dat er nog nauwelijks echte arbeiders bestaan en dat traditioneel links het tegenwoordig moet hebben van een ander deel van het electoraat: de werkers in

zorg en onderwijs. Maar zonder twijfel heeft de verschuiving ook te maken met een ander aspect van het postindustriële karakter van de hedendaagse samenleving: veel lager en middelbaar opgeleide burgers hebben moeite zich te oriënteren in deze ontzuilde en door globalisering, immigratie en neoliberalisme gestempelde samenleving. Ze hebben het gevoel de grip op hun leven te verliezen. Ook culturele armoede lijkt daarom voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de vlucht uit het midden.⁵ Sociale en religieuze factoren blijven hierin overigens van belang. Sociaal bedreigde groepen hebben immers eerder hun ongenoegen geuit, ook cultureel ongenoegen. En geloof is van invloed op de onzekerheid van waaruit mensen reageren en kan zorgen voor een waardepatroon dat sturing geeft aan de maatschappelijke betrokkenheid en de keuze in het stemhokje.

Vanuit het bredere perspectief van de existentiële onzekerheid van burgers — autochtonen en nieuwkomers — in reactie op snelle verschuivingen in de economie, de samenstelling van de bevolking en in de culturele en religieuze verscheidenheid, is het inderdaad mogelijk te spreken over een nieuwe sociale kwestie. Niet alleen kunnen de economische ontwikkelingen gemakkelijk leiden tot een tweedeling in de samenleving, ook groepen die minder risico lopen zullen mentaal weerbaarder moeten worden, wil de samenleving niet verder desintegreren en afglijden naar een *low trust society*.

Intussen klemmt de vraag welke rol moraal en botsende levensbeschouwingen in dit geheel spelen. Op dit punt doet zich namelijk een merkwaardige paradox voor. De nieuwe rechtse en soms ook linkse bewegingen in West-Europa maken zich grote zorgen over de teloorgang van de traditionele waarden en normen en de afbraak van een geordende, homogene en veilige samenleving. Van een afstand lijkt dat verrassend veel op de manier waarop nieuwkomers van de tweede of derde generatie aankijken tegen de moderne westerse samenleving. Ook zij hekelen het individualisme, ergeren zich aan de libertaire moraal die de media hen opdringen en ze verbazen zich erover dat genieten en eruit halen wat erin zit, ogenschijnlijk belangrijker zijn dan een 'goed mens' worden.⁶ Hierbij verschilt de diagnose van de oorzaak van deze morele verloedering overigens totaal en beide groepen delen, zeker in Nederland, niet elkaars mening over vrijheid van meningsuiting, gelijkheid tussen man en vrouw en emancipatie van homo's. Waar rechtse partijen benadrukken dat nieuwkomers de normen van de moderne samenleving hoe dan ook moeten omarmen, stellen velen van hen dat aanpassing het probleem niet is. Ze hechten alleen aan hun eigen traditionele waarden en zien een onverbreekelijke band tussen moraal en geloof. En dat brengt nu eenmaal een paar afwijkende opvattingen mee.

Het is mogelijk deze gemeenschappelijke morele verontwaardiging en heftige levensbeschouwelijke tegenstelling te relativiseren. Het gaat om

uitersten, sociale factoren spelen ongetwijfeld een grote rol en de waarheid ligt waarschijnlijk ergens in het midden. Toch zou het onverstandig zijn de paradox te laten voor wat hij is. Hier ligt ook een kans een laag dieper af te steken in het inmiddels alom gevoerde debat over waarden en normen. Hoe verhoudt het spreken van mensen over fatsoen, respect en goed met elkaar omgaan zich tot hun gedrag? Welke rol spelen religie en levensbeschouwing daarin? En als die rol niet gering is, hoe moet de samenleving dan omgaan met de enorme verscheidenheid op dit gebied? Het vervolg van deze bijdrage probeert deze vragen te beantwoorden. Eerst schets ik de ambivalentie van de morele staat van Nederland aan de hand van diverse empirische onderzoeken. Vervolgens ga ik door op de rol die geloof en religieuze verscheidenheid hierbij spelen. Ten slotte trek ik hieruit een aantal conclusies ten aanzien van het christendemocratische gedachtegoed.

DE MORELE STAAT VAN NEDERLAND

Volgens onderzoek van het Centrum voor van Verzekeringsstatistiek is in 2007 het besef van waarden en normen met 7 procent toegenomen. De publicatie van dit onderzoek in juli 2008 moest draagvlak creëren voor de tegelijk aangekondigde invoering van een lik-op-stukbeleid bij fraude met de reisverzekering. Desondanks ging van het bericht een zelfde signaal uit als van veel andere kranten- en persberichten uit de afgelopen jaren: Nederland staat er moreel gezien beter voor dan wel eens het geval is geweest.

Een goed voorbeeld is het rapport *The Assault on Pleasure* uit 2006 van de *Future Foundation*, een Europese organisatie voor marktonderzoek onder consumenten. Volgens dit rapport komt een nieuwe en invloedrijke groep consumenten in Europa, ook wel nieuwe puriteinen genoemd, in verzet tegen zogenoemde sociale zonden, die tot voor kort als een kwestie van persoonlijke keuze werden beschouwd. Ze willen geen of geen tweede auto, maken bezwaar tegen een milieuvervuilend weekendje weg per vliegtuig, hebben een hekel aan commercie en vullen hun vrije tijd het liefst met kwaliteit. Bovendien schrikken zij er niet meer voor terug iets te zeggen over het hedonistische gedrag van anderen. Een algemeen oordeel uitspreken over persoonlijk gedrag kan blijkbaar weer, zo suggereert het rapport.⁷

De vraag of dit ook werkelijk zo is, is niet eenvoudig te beantwoorden. De insteek van het onderzoek van de *Future Foundation* was vooral commercieel. Het ging niet om de werkelijke ethiek, maar om de beleving daarvan en om de vraag hoe bedrijven in hun marketingstrategie bij die beleving kunnen aansluiten. Dit is al een belangrijke relativisering. Een verkeerd gevoel bij de bio-industrie leidt immers zelden tot de opvatting

dat deze ook moet worden aangepakt. En het is al helemaal de vraag of deze beleving leidt tot het kopen van vlees van dieren die op verantwoorde wijze zijn gefokt. Een tweede probleem is dat veel nieuwe puriteinen zich maar voor een beperkt aantal doelen inzetten. Bovendien zijn ze lang niet altijd consistent. Wie niet hecht aan de allure van de grote stad en niet is geïnteresseerd in vliegen, heeft gemakkelijk kritiek op mensen die een weekendje naar Barcelona gaan. Kritiek krijgt daarom pas echt een hoog moreel gehalte als mensen zichzelf ook echt iets ontzeggen.⁸ Velen kunnen zich wel ongerust maken over hun buurt en willen dat burens vaker bij elkaar op de koffie gaan — zo stelt een onderzoek van *Motivaction* voor Douwe Egberts⁹ — het is nog maar de vraag of ze er ook naar handelen. Ten slotte laat een ander onderzoek van de *Future Foundation* zien dat de meeste Europeanen, en vooral de Nederlanders, het liefst onderdeel uitmaken van een *have-it-all-society*. Men wil zowel een carrière, voldoende vrije tijd als een luxe leven. Acht op de tien Nederlanders kiezen een baan zelfs uit op de mogelijkheid om werk en familie te combineren. De meesten zijn zelfs redelijk tot zeer tevreden met hun leven. Tegelijk gaan zes op de tien mensen gestrest door het leven. Veel Europeanen zijn op zoek naar een goede balans in werk en leven, aldus het rapport. Maar het resultaat is dat

In Nederland is sprake van een inconsistent en weinig zelfkritisch, maar desondanks nieuw moralisme

ze iedere dag willen volstoppen met evenveel plezier als succes op het werk. Dat dit in de praktijk wellicht een onhaalbaar streven is, wordt niet vermeld.¹⁰

Nu is het begrip publieke opinie diffuus. De sociologische onderscheidingen die in veel onder-

zoeken worden gebruikt om meningen in kaart te brengen, zijn zelden in de werkelijkheid zelf waarneembaar en menig onderzoek is weinig representatief.¹¹ Toch wordt het beeld dat er in Nederland sprake is van een inconsistent en weinig zelfkritisch, maar desondanks nieuw moralisme, onderstreept in niet-commerciële onderzoeken. De degelijke onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau vertonen in elk geval dezelfde dubbele tendens.¹² Nog altijd nemen velen de mantelzorg op zich voor iemand uit de eigen omgeving. Veel verdienende jongeren zijn bereid zich voor gehandicapten in te zetten. Gezinnen kiezen ervoor veel tijd vrij te maken voor jonge kinderen. De winkeltijdenwet is een minder groot succes dan gehoopt, omdat velen de stad op zondag links laten liggen. En de kerk geldt voor zeer velen nog altijd als een moreel anker en een belangrijke bron voor levensbeschouwing. Tegelijk lopen diezelfde kerken hard leeg. Mobiliteit, en zeker automobilititeit is de hoeksteen geworden van de

moderne geïndividualiseerde samenleving. Men is alom van mening dat de arbeidsparticipatie omhoog moet. En zelfontplooiing blijft een hoog gekoesterd ideaal.

Gabriël van den Brink diept de gesignaleerde ambivalentie verder uit in het onderzoek uit 2004 voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (WRR) naar de verschuivingen in het waarden- en normenpatroon in de afgelopen dertig jaar. Nadat hij een norm heeft gedefinieerd als een compromis tussen ideaal en werkelijkheid, en hij talloze terreinen van het leven heeft bestudeerd, trekt hij aan het slot allereerst een relativerende conclusie. In de afgelopen dertig jaar is de steun afgenomen voor bepaalde normatieve uitspraken, zoals over gezin, seksualiteit en uitgaan, maar ook over het lidmaatschap van een kerk of vereniging. Tegelijk hebben andere uitspraken met betrekking tot onderling gedrag of maatschappelijke betrokkenheid juist aan steun gewonnen. Per saldo is de balans dus niet zo negatief. Wie beweert dat we in een normloze maatschappij leven, doet de werkelijkheid onrecht. Hierop volgt echter een meer verontrustende conclusie. De verschuivende normstellingen houden elkaar namelijk niet in evenwicht, omdat de samenleving als geheel wordt gekenmerkt door toenemende ambities en verwachtingen. Er is sprake van een normatieve verhoging op vrijwel alle terreinen van het leven: rond relatievorming en taakverdeling thuis, in bedrijfsleven, onderwijs en verwachtingen van burgers tegenover politici, maar eveneens in de opvattingen over goed en kwaad. De verwachtingen worden hoger en hoger, maar wee degene die aan deze normen tornt. Daarbij is het normbesef enorm geprivatiseerd. Voor de publieke dimensie daarvan is weinig oog.

Volgens Van den Brink heeft deze ontwikkeling het onbehagen veroorzaakt dat in 2002 zo toesloeg. Door de hoge verwachtingen krijgen mensen een verkeerd beeld van wat er mogelijk is en wat ze daaraan zelf moeten bijdragen. In de tweede plaats gaan de normen die worden gehanteerd, steeds verder uiteenlopen. En ten slotte valt de sociale controle weg, zodat het gaat opvallen dat steeds meer mensen zich asociaal gedragen.¹³ Het mag duidelijk zijn dat de genoemde nieuwe puriteinen breken met het laatste punt. Het besef breekt door dat de moraal een publieke dimensie heeft; anderen kunnen op hun gedrag worden aangesproken. Dit is zonder meer winst. Maar de hoge verwachtingen van het eigen leven zijn daarmee nog niet getemperd. Men treedt de samenleving in veel opzichten als consument tegemoet en de stap naar zelfkritiek — ook ik kan op een aantal terreinen nog stappen doen — is nog niet gezet. Dat is ook moeilijk, want de factoren die de individualisering van de moraal in gang hebben gezet, welvaart, individualisering en zelfontplooiing, zijn immers alom in de cultuur en de maatschappij aanwezig.

Van den Brink acht een beschavingsoffensief noodzakelijk en hij zet daarbij het liefst in op het niveau van de normen. Een gesprek over botsende levensbeschouwingen kan op die manier worden vermeden. Mocht er uiteindelijk toch een ruimere visie noodzakelijk zijn, dan stelt hij voor de drie grote tradities die de moraal van Nederland hebben vormgegeven — het christendom, het ondernemerschap van de stedelijke burgerij en de Verlichting — samen te vatten in een aantal algemene, door iedereen na te streven waarden: aanspreekbaarheid en betrokkenheid, gelijkwaardigheid en zelfwerkzaamheid, en de politieke en persoonlijke vrijheden van de Franse Revolutie.

RELIGIE EN MORAAAL

Op de analyse van Van den Brink valt weinig aan te merken, maar op de gewezen richting voor een oplossing des te meer. De waarden van de democratie gaan niet alleen terug op de Verlichting, maar ook op het christendom.¹⁴ Bovendien wordt het verhaal achter de moraal bij hem wel erg smal. Geloof gaat niet op in ethiek, maar is betrokken op God. Dat kan, hoe lastig dat soms ook is, in de discussie over maatschappelijke waarden niet buiten beschouwing worden gelaten. Terecht neemt Van den Brink afscheid van het multiculturele ideaal van de plurale samenleving als een regenboog waarin culturen en waardepatronen naast elkaar zichtbaar blijven als banen met verschillende kleuren. Dat is een utopie die de grote tegenstellingen verdoezelt en uiteindelijk de rechtsstaat ondergraaft. Maar het is, in de woorden van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni en in navolging van hem van premier Jan Peter Balkenende, ook onjuist die samenleving in de kern te zien als een smeltkroes waarin alles zich vermengt tot één pot nat. Het is beter te spreken van een mozaïek, waarin ieder vanuit zijn of haar culturele en religieuze eigenheid bijdraagt aan het geheel.¹⁵

Nu wil Van den Brink mensen allerminst belemmeren in hun religieuze verscheidenheid. Het probleem is echter zijn groot vertrouwen in het gelijkwaardige, redelijke gesprek over normen, en zo mogelijk zelfs over religieuze waarden. In de praktijk blijkt dat gesprek — denk aan televisieoptredens als met de zeer geïntegreerde Belgische Libanees Dyab Abou Jahjah van de Arabisch Europese Liga — maar al te vaak zeer moeizaam. Hierin blijkt het gelijk van Pierre Bourdieu, die tegenover Jürgen Habermas stelt dat diegenen die vertrouwen op het redelijke gesprek, onvoldoende besef hebben van de omgeving waarin dit gesprek plaatsvindt. De globalisering heeft de traditionele communicatieve context van het rationele gesprek — de spelregels van de rationele uitwisseling van de Verlichting en de natiestaat — opengebroken. Bovendien hebben de gespreks-

partners maar al te vaak alle redenen zich niet aan de genoemde spelregels te onderwerpen. Anders dan wordt voorgesteld, vindt in het gesprek namelijk geen machtsvrije communicatie plaats, maar een maatschappelijke of politieke strijd, waarin men gemakkelijk het onderspit kan delven, omdat de gesprekspartner wel beweert het belangeloze ideaal van de publieke sfeer te behartigen, maar in feite een heel beperkte agenda doorvoert van schrijvers, journalisten, kunstenaars en academici.¹⁶ Een abstract beroep op de democratie of het gesprek brengt de zwakkere daarom zomaar in een rechteloze positie. Deze rationele dwaling van de belangeloosheid kan worden bestreden. Maar dan moet wel eerst het belang dat hij of zij bij de democratie heeft, worden gedefinieerd (de rechtsstaat gaat dus vóór de democratie en niet omgekeerd), de rechtspositie van de zwakkere worden versterkt en de mogelijkheid onder ogen worden gezien dat deze vanuit eigen culturele of religieuze traditie kritiek heeft op wat wij onder onze rechtsstaat verstaan.

Ook los van het betoog Van den Brink zijn er redenen het eigen karakter van religie serieus te nemen en niet al te veel mee te gaan in de breed gedeelde gedachte dat religieuze tolerantie een exclusieve vrucht is van de Verlichting. Volgens deze visie baanden Voltaire, Lessing, Diderot en Condorcet met het licht van de rede de weg naar de vrijheid van godsdienst. In zijn baanbrekende studie naar religieuze conflicten en tolerantie in vroegmodern Europa, laat de historicus Benjamin Kaplan echter zien dat dit beeld niet strookt met de feiten. In de periode van de confessionalisering en de godsdienstoorlogen kwam veel tolerantie juist tot stand door de erkenning van de diepgaande verschillen tussen rooms-katholieken en protestanten. In de beleving van vrijwel iedereen was het onmogelijk met meerdere confessies in één staat samen te leven. Desondanks vonden machthebbers en burgers praktische wegen om daarmee om te gaan. De destijds gekozen middelen – degraderen van de ander tot tweederangs

Tolerantie kan alleen worden gerealiseerd, als het explosieve karakter van godsdienst wordt erkend en gereguleerd

burger, vaststellen van quota van aantallen bestuurders en onderwijzers van een bepaalde godsdienst, en zelfs acceptatie van een jaarlijkse uitbarsting van geweld – worden tegenwoordig terecht niet geaccepteerd. Maar de geschiedenis laat wel zien dat tolerantie alleen kan worden gerealiseerd, als het explosieve karakter van godsdienst wordt erkend en gereguleerd. [17] Voor Nederland komt daar nog de conclusie bij dat het model van de principieel plurale samenleving, waarin iedereen zich binnen de grenzen van de rechtsstaat vrij mag uiten – definitief bezegeld met

den gerealiseerd, als het explosieve karakter van godsdienst wordt erkend en gereguleerd. [17] Voor Nederland komt daar nog de conclusie bij dat het model van de principieel plurale samenleving, waarin iedereen zich binnen de grenzen van de rechtsstaat vrij mag uiten – definitief bezegeld met

de erkenning van het algemeen kiesrecht en de gelijkberechtiging van het bijzonder onderwijs in 1917 — meer moet worden gekoesterd als het resultaat van een inhoudelijke botsing tussen levensbeschouwingen.

Juist in Nederland is deze herontdekking van de publieke rol van religie meer dan noodzakelijk. Dat wordt duidelijk als we nog eens vanuit de invalshoek van de ontzuiling kijken naar de morele staat van Nederland. In een scherpe analyse van de moderniteit heeft de Leidse theoloog F.O. van Gennep laten zien dat de ideologieën van liberalisme, socialisme en feminisme als onbetaalde rekeningen van het christendom het verlangen naar Gods koninkrijk van deze godsdienst overnamen en voortaan hoopten op het koninkrijk van de mens. Dit had enerzijds desastreuze gevolgen, maar voorzag anderzijds grote groepen mensen ook van een aanzienlijk moreel kapitaal. Maar nu het religieuze pathos is verdwenen en ook de ideologieën zijn gesecculariseerd, resteert voor velen niet meer dan het eigenbelang.¹⁸ Deze schets werpt nieuw licht op de hierboven gesignaleerde morele ambivalentie. De confessionalisering en de verzuiling van het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vormden een reactie op het gegeven dat Nederland ook destijds al één van de meest ontkerkelijkt naties was. De verankering van de plurale samenleving in de verzuiling vormde daartegen een tijdelijke dam en een bron van brede morele ideologische bewapening. Maar dit model had ook nadelen. De rol van de kerk in de samenleving werd overgenomen door partijen en organisaties, en daarmee vergaand uitgehold, geloof viel voor het oog bijna samen met de maatschappelijke functie ervan en christelijke politiek kreeg trekken van een ideologie, alsof men door machtsuitoefening toch een soort christelijk vrede-rijk zou kunnen vestigen. Met als gevolg dat de periode van de ontzuiling een verregaande kaalslag liet zien. De kerken liepen leeg en de antichristelijke aversie vierde hoogtij, maar ook liberalisme en socialisme misten de conserverende krachten die het hen mogelijk zou maken zich effectief te verzetten tegen de mentaliteit van het ‘alles moet kunnen’.

Inmiddels zijn de tijden veranderd. Religie mag weer en alom wordt gewezen op de nadelen van de vrijheidsidealen van de jaren zestig. Maar de gevolgen van de dubbele morele kaalslag die in vergelijking met andere landen plaatsvond, eisen hun tol. De Nederlander zorgt graag goed voor zijn gezin, is vrijgevig en bereid tot hulp. Maar op een dieper niveau is het sociale en morele kapitaal uitgehold. Het is voor de samenleving niet gunstig dat mensen die met enige regelmaat een kerkdienst bezoeken, door hun maatschappelijke betrokkenheid en vrijwilligerswerk relatief gezien een enorme bijdrage leveren aan de Nederlandse *civil society*. Zeker gezien het feit dat hun rol niet wordt overgenomen door diegenen die kiezen voor alternatieven op de religieuze markt.¹⁹ Dit impliceert allerminst dat kerk-

gaande christenen betere mensen zijn. Maar wel dat aanspreekbaarheid en betrokkenheid — de waarden waarmee Van den Brink het christelijk geloof samenvat — niet los verkrijgbaar zijn. Een mens kan blijkbaar niet zonder confrontatie met een verhaal dat het ‘ik’ relateert, er kritisch op inspreekt en zo de moraal voedt.

GEVOLGEN VOOR DE CHRISTENDEMOCRATIE

Wat heeft dit alles de christendemocratie te zeggen? Eind negentiende eeuw resulteerde de dramatische toestand van de arbeidersklasse in een brandende sociale kwestie. De industrialisering, de sociaal-politieke gevolgen van de Franse Revolutie en de intellectuele doorwerking van de Verlichting riepen om een herziening van de maatschappelijke verhoudingen. Geïnspireerd door de encycliek *Rerum Novarum* en het Christelijk-Sociaal Congres bewezen rooms-katholieke en protestantse politici in de decennia na 1891 dat ze een uitgebalanceerde visie hadden op arbeid en kapitaal, politiek en samenleving en op religie en moraal.²⁰

In onze tijd zet de existentiële onzekerheid van burgers de maatschappelijke verhoudingen opnieuw onder grote druk. Het vraagstuk van de verdeling ligt weer op tafel, wederom veranderen nieuwe media de manier van communiceren van politici, en het democratisch bestel wordt andermaal tot op zijn fundamenten op de proef gesteld. Op de achtergrond spelen internationale ontwikkelingen als globalisering, immigratie, secularisatie en doorwerking van de laatmoderne tijdgeest daarbij een grote rol. Dit is geen kleine opgave voor wie politieke verantwoordelijkheid draagt. Maar als deze zich laat definiëren als een nieuwe sociale kwestie, hebben politici in de christelijk-sociale traditie goud in handen. Daarin is immers een integrale visie op de problematiek voorhanden, die een voorsprong geeft op de te zeer op vrijheid en economie gefixeerde opvattingen van liberalisme en socialisme. Als het gaat over het goed omgaan met de religieuze verscheidenheid en de moraal, zal deze visie echter wel aan een aantal voorwaarden moeten voldoen.

Allereerst is het van belang dat de rechtspositie van de deelnemers aan de samenleving wordt gegarandeerd. De rechtsstaat vormt immers een bescherming tegen machtsmisbruik en willekeur.²¹ ‘Zoodra de arbeider niet gevoelt dat hij rechten heeft, dan is hij weg’, zei A.S. Talma al in zijn afscheidsspeech voor de Patrimoniumvereniging in Vlissingen in 1895. Net als destijds betekent dit dat politici actief op zoek moeten naar manieren om de positie van zwakkeren in het democratisch debat — zowel nieuwkomers als existentieel onzekere autochtonen — te versterken. Dit kan onder andere door nog eens vanuit deze invalshoek te kijken naar het onderwijs.

Maar ook door na te gaan hoe kan worden getoond dat vertrouwen in de rechtsstaat loont. Het moet duidelijk worden dat democratie en gelijkheid in deze samenleving niet als een absoluut beginsel worden opgelegd, maar dat deze opkomen uit het nadenken over de vraag waar iedereen in de onderlinge omgang baat bij heeft.

In de tweede plaats is het van groot belang dat ook in de praktijk aan dit principe wordt vastgehouden. De burger is immers niet alleen onzeker, hij klaagt ook en gedraagt zich met enige regelmaat als consument. Dit vraagt om politici met ruggengraat, die uitleggen dat het de overheid en een politieke partij maar weinig in een samenleving kunnen bewerken. ‘Mijn koninkrijk is niet van deze wereld’, zei Christus. ‘Tegen deze achtergrond heb ik grote moeite met het begrip christelijke politiek’, stelde minister Piet Hein Donner daarom in 2006.²² De angst voor de christelijke ideologie van weleer is hierin waarneembaar. André Rouvoet van de ChristenUnie voelt het nieuwe christelijke zelfbewustzijn beter aan met zijn vergaande ingrepen in gezinnen ten behoeve van de welzijn van kinderen. Maar terecht is hiertegen vanuit zijn eigen achterban protest aangetekend met een beroep op de uitgebalanceerde antirevolutionaire visie op de overheid die zijn partij altijd kenmerkte.²³

Dezelfde kritiek geldt overigens ook Donner met de invoering van een antiterrorismewetgeving die elders in Europa haar gelijke nauwelijks kent. Hierin worden niet alleen, zonder dat het nut ervan duidelijk is aange-toond, rechten van burgers opzijgezet. De wet past ook in een algemene tendens binnen de Europese Unie om het immigratievraagstuk vanwege de zorgen van burgers eerst en vooral te benaderen als een veiligheidsvraagstuk, terwijl noties als solidariteit en gastvrijheid nog nauwelijks meetellen.²⁴ Het is jammer dat zo is toegegeven aan de bange burger en de rechtspositie van minderheden is ondergraven.

Ten slotte de vraag wat de christendemocratie zelf kan bijdragen aan de morele herbewapening van Nederland. Het CDA heeft op dit punt in de loop der jaren een opmerkelijke ontwikkeling doorgemaakt. In 1977 baarde de latere premier A.A.M. van Agt opzien door als minister van Justitie te pleiten voor ‘een krachtig herstel van de christelijke normen en waarden in de Nederlandse samenleving’. Het ging Van Agt om abortus en pornografie, maar vooral ook om de mentaliteit van ‘ik moet kunnen doen waar ik zin in heb, alleen mijn zelfontplooiing telt, en ik bekommer mij er niet om als ik daarmee schade doe aan andere waarden’.²⁵ Hoon was zijn deel. Bij de opleving van het debat rond waarden en normen verklaarde Van Agt nog altijd weinig te verwachten van de machtspositie van zijn partij. ‘Het CDA kan niet verder gaan dan het electoraat toestaat. Daarom is bekering opperste noodzaak’.²⁶ Van Agt dacht dus uiterst te-

rughoudend, maar hij was wel heel expliciet over het christelijke karakter van de na te streven waarden.

In de beschouwingen over waarden en normen van de laatste jaren valt op dat dit laatste nadrukkelijk achterwege wordt gelaten. Terecht worden de kerken nadrukkelijk opgeroepen hun christelijke boodschap te laten horen. Partijprominenten uiten zich ook persoonlijker dan voorheen over het geloof als inspiratiebron voor politiek handelen.²⁷ Maar in de officiële stukken domineert voortdurend een ander beeld, namelijk alleen de bewering dát de ideële wortels de rechtsstaat moeten blijven voeden. Wie vraagt om welke ideële wortels het precies gaat en tot welke visie dat bijvoorbeeld leidt op de plaats die binnen deze samenleving voor de sharia kan worden ingeruimd, krijgt geen antwoord. Beschouwingen over het maatschappelijk middenveld, de rol van kerken en godsdienst en de verhouding tussen overheid en burger, zijn er te over. Maar echt zelf deelnemen aan het hevige debat dat gaande is, doet het CDA zelden tot nooit.

De oorzaak hiervan ligt in het feit dat de partij als brede middenpartij moet uitkijken kiezers van zich te vervreemden, maar ook in de ideologische keuze voor het gemeenschapsdenken van Etzioni en anderen. Daarin wordt het primaat van de politiek verlegd naar de samenleving, zodat het

toch eerst en vooral de burgers en organisaties zijn die invulling moeten geven aan de samenleving. De partij zelf kan zich daarom beperken tot het steeds omhooghouden van het al eerder genoemde beeld van het mozaïek.²⁸ Totnogtoe is deze keuze eigenlijk heel succesvol geweest. Maar wie op een meer structureel niveau kijkt naar

De overtuiging dat de samenleving haar grondslag vindt in de gemeenschap van goedwillende burgers, is immers in zichzelf richtingloos

de rol van religie en moraal in de nieuwe sociale kwestie, moet zich grote zorgen maken voor de toekomst. De overtuiging dat de samenleving haar grondslag vindt in de gemeenschap van goedwillende burgers, is immers in zichzelf richtingloos. Ze oriënteert zich niet aan een norm buiten die gemeenschap.²⁹ De opvattingen over de rechtsstaat en religie mogen dan deugen, en de algemene positieve boodschap voelt wellicht goed, maar heel inhoudelijk is die niet en bij het achterliggende positieve mensbeeld zijn vragen te stellen. En als er al inhoudelijke uitspraken over waarden en normen worden gedaan, dan liggen die net als bij Van den Brink zo ver verwijderd van de plek waar de levensbeschouwingen en religies echt botsen, dat de vraag opkomt of het CDA zo kan doorgaan. De moraal kan immers niet zonder het verhaal en het verhaal kan niet worden verteld zonder met

elkaar in een diepgaande discussie te geraken over elementaire waarden van de rechtsstaat.

Gezien de nood van de nieuwe sociale kwestie is het noodzakelijk dat het CDA als christendemocratische beweging waarin ook moslims welkom zijn, ook in moreel en religieus opzicht zijn plek in het maatschappelijk middenveld weer inneemt. Dat de partijleider zich als premier in algemene bewoordingen uitlaat, valt te billijken. Maar het kan niet zo zijn dat ook de partij zelf bepaalde waarden niet expliciet durft te benoemen als voortkomend uit het bevrijdende perspectief van het christelijk geloof en geen opvatting ontwikkelt en in debat brengt over omstreden punten in bijvoorbeeld de islam.³⁰ Alleen zo ontstaat er een fris debat over de noodzakelijke morele herbronning van de samenleving en creëert de partij de mogelijkheid om te komen tot nieuwe, meer groepen overkoepelende formuleringen die hieraan bijdragen. Bovendien worden nieuwkomers in een dergelijk inhoudelijk debat uitgedaagd om ook in hun eigen godsdienst gronden te vinden om aan te haken bij de rechtsstaat. Wil de christendemocratie werkelijk bijdragen aan de samenleving en een kans maken de volgende verkiezingen te winnen, dan hebben fractie en partij op het punt van moraal en religie meer te doen dan ervoor te zorgen 'dat jullie journalisten eigenlijk geen nieuws hebben'.³¹ Het CDA heeft traditie genoeg om de broodnodige botsende en schurende bijdrage aan morele verheffing van burgers en de integratie van nieuwkomers te leveren.

Noten

- 1 Thijs Wöltgens, 'Links moet zich weer met veel meer nadruk richten op het vraagstuk van de verdeling', *NRC Handelsblad*, 13 april 2008.
- 2 Vgl. Maarten Vermeulen, 'Zonder midden. De opmars van uitersten', *Nederlands Dagblad* 17 mei 2008.
- 3 Wouter Bos, 'Integratie is de nieuwe sociale kwestie', *De Volkskrant*, 16 juni 2008.
- 4 Vgl. Pierre Ignazi, *Extreme Right Parties in Western Europe* (Oxford 2003).
- 5 Dick Houtman, Peter Achterberg, Anton Derks, *Farewell to the Leftist Working Class* (New Brunswick 2008). De begrippen 'cultureel' of 'symbolisch kapitaal' en de daaraan gekoppelde 'habitus' waarmee iemand zich in de samenleving oriënteert zijn ontleend aan het denken van Pierre Bourdieu

(1930-2002). Zie hierover Jan van der Stoep, *Pierre Bourdieu en de politieke filosofie van het multiculturalisme* (Kampen 2005).

- 6 Voor voorbeelden, zie de getuigenissen van havo-5 leerlingen in Kars Veling (red.), *Wie ik ben is een verhaal* (interne uitgave Johan de Witt Scholengroep, Den Haag 2008).
- 7 www.futurefoundation.net/press_display.php?id=13.
- 8 Hugo de Bruijne, 'Wat jij doet, is niet goed', *Nederlands Dagblad* 24 juni 2006.
- 9 Persbericht Douwe Egberts, 15 september 2007.
- 10 http://www.yellowlemontree.nl/claimareartikel/20060921_the_have_it_all_society.
- 11 Arjan van Dixhoorn, *De stem des volks. Publieke opinie, opinieonderzoek en democratie* (Den Haag 2006).
- 12 Zie bijvoorbeeld *Hoe het werkt met*

- kinderen (Den Haag 2006); *Meer geloof, minder kerk* (Den Haag 2006); *De sociale staat van Nederland* (Den Haag 2007); *Nederland deeltijdland* (Den Haag 2008); *Vrijwillig verzorgd* (Den Haag 2008); *Continue onderzoek burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008-1* (Den Haag 2008).
- 13 G. van den Brink, *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normativiteit en normalisatie in Nederland* (Amsterdam 2004).
  - 14 Jan Willem Sap, 'Protestantisme en democratie', in: Koert van Bekkum, George Harinck (red.), *Religie en democratie* (Barneveld 2006), 9-24.
  - 15 Zie www.minaz.nl, 'Toespraak van de minister-president, mr. dr. J.P. Balkenende, op het congres 'Normen op hun Waarde geschat' van het Platform Waarden en Normen', Hardinxveld-Giessendam, 11 september 2003.
  - 16 Vgl. Van der Stoep, *Pierre Bourdieu*, 39-44.
  - 17 Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, MA, London 2007).
  - 18 F.O. van Gennep, *De terugkeer van de verloren Vader* (Baarn 1989), 72-235.
  - 19 Joep de Hart, Paul Dekker, 'Kerken in de Nederlandse civil society', in: Wim van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein* (Amsterdam 2006), 139-169.
  - 20 Vgl. G.J. Schutte (red.), *De arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891* (Delft 1991).
  - 21 Vgl. Toespraak van Balkenende, op het congres 'Normen op hun Waarde geschat'.
  - 22 Piet Hein Donner, Gerrit de Kruijf, 'Christen, moslim, atheïst of liberaal, geloven doen we allemaal', in: Erik Borgman e.a. (red.), *Zonder geloof geen democratie* (Meppel 2006), 134-147.
  - 23 Rien Janssens, 'Jeugdbeleid minister Rouvoet gaat te ver', *Nederlands Dagblad*, 4 juli 2007.
  - 24 Vgl. Jan van der Stoep, 'Freedom and Security in EU Immigration Politics', in: S. Heuser, H.G. Ulrich (eds.), *Political Practices and International Order* (Münster 2007), 107-115.
  - 25 Johan van Merriënboer e.a., *Tour de force. Van Agt biografie* (Meppel 2008), 135-163.
  - 26 Ed Arons, 'Een klimaatverandering die je nagenoeg miraculeus kunt noemen', *Katholiek Nieuwsblad*, 7 juni 2002.
  - 27 Toespraak van Balkenende, op het congres 'Normen op hun Waarde geschat'; Cees Veerman, 'Onze protestantse kerken, macht of baken in de tijd', in: F. Christiaansen e.a., *Protestantse geluiden bij het afscheid van Bas Plaisier* (Utrecht 2008), 19-40.
  - 28 Vgl. Jan Peter Balkenende, *Anders en beter* (Soesterberg 2002); *CDV, Lente 2003* (Meppel 2003); Inleiding van minister-president dr. J.P. Balkenende, conferentie 'The Politics of European Values', Den Haag, 7 september 2004; Jan Peter Balkenende, *Aan de kiezer* (Amsterdam 2006).
  - 29 Govert Buijs, 'Hoge, al te hoge verwachtingen van ons samen zijn. Een portret van het communitarisme', *Radix* 28/1 (2002), 4-22. Zie ook de bijdragen over Etzioni en Balkenendes *Anders en beter* in *CDV. Lente 2003*.
  - 30 Het CDA maakt de aanzet die in het WI-rapport *investeren in integratie* (2003) is gepresenteerd, onvoldoende zichtbaar in het debat.
  - 31 Aldus fractievoorzitter Pieter van Geel in *Trouw*, 12 juli 2008.